

รายงานการวิจัย

**การศึกษาลักษณะและรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังอีสาน
กับการพัฒนาจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน**

A Study of Characteristics and Pattern Forms of E-saan Mural Paintings and Contemporary Development of Thai E-saan Paintings

ผลงานวิจัยประจำปีงบประมาณ 2549
รศ.เดชา ศิริภานุรักษ์

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะและรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังอีสาน และจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน และเพื่อเชื่อมโยงจิตรกรรมฝาผนังอีสานกับการพัฒนาจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานในปัจจุบัน กลุ่มประชากรที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ ศิลปินจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน จำนวน 7 คน พระภิกษุ (เจ้าอาวาส) จำนวน 10 รูป ช่างเขียนจิตรกรรมฝาผนังอีสานในปัจจุบัน จำนวน 4 คน และผู้นำชุมชน จำนวน 9 คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ ภาพประกอบ การสัมภาษณ์ แบบสัมภาษณ์ การบันทึกเทปเสียง และการบันทึกภาพถ่าย วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีพรรณนาและรูปภาพ

ผลการวิจัยพบว่า

1. ด้านเนื้อหา (Content) จิตรกรรมฝาผนังอีสาน มีเนื้อหาที่สื่อให้เข้าใจในพุทธศาสนาและวิถีชีวิต

ของชุมชนได้อย่างชัดเจน ศิลปินจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน ได้นำเอาเนื้อหาเหล่านี้มาประยุกต์ใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานของตนเองได้อย่างเหมาะสม ควรมีที่ปรึกษาที่มีความรู้ในด้านพุทธศาสนาให้คำแนะนำกับศิลปินและช่างเขียนเพื่อสร้างสรรค์ผลงาน

2. ด้านวิธีการสร้างสรรค์ผลงาน จิตรกรรมฝาผนังอีสานได้ใช้วัสดุที่มีอยู่หรือหาได้ในขณะนั้นอย่างจำกัด และได้มาจากวัสดุธรรมชาติ มีวิธีการสร้างงานแบบดั้งเดิม (Primitive Art) หรือแบบเรียบง่ายตามสภาพสังคมในยุคนั้น ส่วนจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานมีวิธีการสร้างสรรค์ผลงาน โดยยึดหลักทางวิชาการ ได้แก่ การใช้องค์ประกอบศิลป์ (Composition) หลักกายวิภาค (Anatomy) และหลักทัศนียภาพ (Perspective) เป็นต้น ทำให้เกิดผลงานเป็นที่น่าสนใจมีลักษณะ ยังคงความเป็นจิตรกรรม

ไทยร่วมสมัยอีสาน และผลงานมีลักษณะเป็นงานจิตรกรรม (Painting) การเชื่อมโยงใช้เนื้อหาดั้งเดิมแต่ใช้วัสดุที่อยู่ในปัจจุบันและการมีทักษะ (Skill) ของศิลปิน ทำให้ผลงานมีลักษณะร่วมสมัย และเข้ากับสภาพสังคมในปัจจุบัน

3. ด้านสุนทรียภาพ ผลงานจิตรกรรมฝาผนังอีสานมีคุณค่าและมีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ อยู่เหนือกาลเวลาและสถานที่ โดยยึดหลักผลงานเป็นสำคัญ เป็นลัทธิวัตถุ (Objectivism) การพิจารณาตัดสินต้องพิจารณาตามพื้นฐานทางวัฒนธรรมของผลงานนั้นๆ เป็นลัทธิความสัมพันธ์ (Relativism) ส่วนผลงานจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานคุณค่ามีอยู่ที่ประสบการณ์ของผู้ชมที่มีเกณฑ์แตกต่างกันไป เป็นลัทธิจิตใจ (Subjectivism)

4. ปัญหาและข้อเสนอแนะในการสร้างสรรค์ผลงาน ได้แก่ ศิลปินควรเป็นผู้กำหนดค่าดำเนินการสร้างผลงาน รสนิยมของผู้เกี่ยวข้องในการสร้างผลงานที่มีความแตกต่างกันย่อมมีผลกระทบต่อการสร้างงาน และควรให้ศิลปินสร้างงานที่ห้องทำงาน (Studio) ของตัวเองและนำไปติดตั้งที่วัดด้วยวิธีที่เหมาะสม

Abstract

This research aimed to study characteristics and pattern forms of E-Saan paintings and to relate them to the current development of contemporary Thai E-saan paintings. The participants were 7 contemporary Thai E-Saan painting artists, 10 monks (heads of monastery), 4 current E-Saan mural painters, and 9 community leaders. The research tools were the interview illustrations, the interview forms, the audio recording, and the photograph taking. The data were analyzed by using the descriptive method and photographs.

The results revealed that

1. In terms of contents, the E-Saan mural

paintings vividly featured Buddhism and community life styles. The contemporary Thai E-Saan painting artists applied these contents to create their work properly. To do so, it was suggested that the artists and painters seek advice from the expertise in Buddhism.

2. In terms of work creation, the natural materials available at that time were limitedly used to create E-Saan mural paintings. It was a kind of Primitive Art which was simple in the society at the time. In contrast, the contemporary Thai E-Saan paintings were created on such academic principles as Composition, Anatomy, and Perspective, etc. This made their work interesting, and remained featuring the contemporary Thai E-Saan paintings which related to the same contents but used the materials available at present together with the artist's skills. The outcomes were contemporary and harmonious with the current society.

3. In terms of aesthetics, the E-Saan mural paintings are valuable and perfect in themselves. They are unchangeable, and exist beyond time and place. The work was based on Objectivism and Relativism. To judge its aesthetics, the culture of that work had to be taken into account. As for the contemporary Thai E-Saan paintings, the value judgment depends on the audience's experience which varies. It is Subjectivism.

4. Problems and suggestions for artists to create their work were that the artists themselves should outline their work. Other people had different tastes which might affect the creation of work. Also, the artists should work in their own studio, and eventually bring their work to install at the temple properly.

บทนำ

วิวัฒนาการของจิตรกรรมไทยแบ่งออกตามลักษณะของรูปแบบทางศิลปกรรม ดังที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในปัจจุบันได้อย่างเด่นชัดมี 2 แบบ คือ จิตรกรรมไทยประเพณีและจิตรกรรมไทยร่วมสมัย ส่วนการสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยร่วมสมัย (สมชาติ มณีโชติ, 2529) เป็นผลงานความก้าวหน้าของศิลปินที่ฝ่าฝืนแนวทางการแสดงออกให้มีความประสาสนสัมพันธ์อย่างตรงใจที่สุด ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่สะท้อนให้เป็นเอกลักษณ์ใหม่ของวัฒนธรรมไทยอีกรูปแบบหนึ่งอย่างมีคุณค่า รายละเอียดเกี่ยวกับจิตรกรรมไทยร่วมสมัยนั้นส่วนใหญ่เป็นแนวทางเดียวกับอิทธิพลของศิลปะจากประเทศตะวันตกในแต่ละลัทธิเป็นสำคัญ จากการศึกษาผลงานศิลปกรรมร่วมสมัยที่สะท้อนวัฒนธรรมอีสาน (เดชา ศิริภาณ, 2545) พบว่า มีศิลปินที่อยู่ในภาคอีสานจำนวนหนึ่งที่ได้สร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมไทยร่วมสมัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวัฒนธรรมอีสาน ขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อเกี่ยวข้องกับศาสนา ได้แก่ อิระวดี คณะมะ, นคร เหล่าเหล่า, สมยศ ไตรเสนีย์, สมพร ชูสุวรรณ นอกจากนี้ยังมีศิลปินรุ่นใหม่ เช่น เพ็ญ วัตสาร และนักวิชาการ วิรัตน์ ไม้เจริญ ที่สร้างสรรค์ผลงานอย่างต่อเนื่อง และได้นำเทคนิค วิธีการ ลักษณะและรูปแบบสมัยใหม่มาผสมผสานให้เข้ากับเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและศาสนาของคนอีสานได้เป็นอย่างดี มีความงามและคุณค่าทางด้านสุนทรียภาพเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสังคมปัจจุบัน ซึ่งเราอาจเรียกว่า การสร้างผลงานในรูปแบบ “จิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน”

เมื่อจิตรกรรมฝาผนังอีสานมีรากเหง้าทางด้านศิลปวัฒนธรรมของคนอีสานมีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพของสิ่งแวดล้อมและสังคม อันเนื่องมาจากการสร้างสรรค์โบสถ์ (ลิ้ม) ขึ้นมาใหม่ หรือการทำศิลปะจิตรกรรมฝาผนังอีสานให้เลือนหายไปเพื่อต้องการโบสถ์หลังใหม่ ซึ่งเป็นการกระทำที่มีเจตนาหรือไม่ก็ตาม แต่สิ่งที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน ยังมีจิตรกรรมฝาผนังอีสานที่ได้รับการอนุรักษ์และส่งเสริมจากกรมศิลปากรเพื่อการท่องเที่ยว ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ในขณะที่เดียวกันก็มีการสร้างโบสถ์ใหม่ขึ้นมาทดแทนโบสถ์หลังเก่า หรือบางวัดก็เป็นการสร้างโบสถ์ใหม่ การ

เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังก็ตามมา ซึ่งช่างที่เขียนภาพส่วนใหญ่เป็นช่างท้องถิ่นที่พยายามพัฒนาฝีมือให้มีความทันสมัยในด้านเทคนิคการเขียนภาพและเนื้อหา แต่คุณค่าทางด้านความงามทางด้านสุนทรียภาพยังต้องมีการพัฒนาต่อไป และภาคอีสานมีศิลปินที่เขียนผลงานด้านจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานที่มีคุณภาพทางด้านสุนทรียภาพ แต่เป็นเพียงการเขียนภาพที่แสดงอยู่ในหอศิลป์ หรือห้องนิทรรศการเท่านั้น ปัญหาอยู่ที่ขาดความเชื่อมโยงระหว่างจิตรกรรมฝาผนังอีสานกับการพัฒนาจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน โดยเฉพาะลักษณะและรูปแบบในการเขียน ซึ่งสอดคล้องกับวัฒนธรรมวิถีชีวิต (2547) ได้กล่าวว่า ทิศทางการวิจัยเชิงบูรณาการนั้น การวิจัยควรเน้นการสร้างสรรค์ใหม่โดยศึกษาอดีตเพื่อเป็นรากฐานในการพัฒนาศิลปะ คือ การศึกษานั้นเราต้องมองย้อนไปในอดีตว่าในอดีตมีรากเหง้ามาอย่างไร เพื่อการพัฒนาในอนาคตหรือปัจจุบันจะได้เป็นไปอย่างสอดคล้อง

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาลักษณะและรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังอีสานและ จิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน
2. เพื่อเชื่อมโยงจิตรกรรมฝาผนังอีสานกับการพัฒนาจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานในปัจจุบัน

ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยไว้ดังนี้ คือ

1. ศึกษาลักษณะและรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังอีสานและจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานได้แก่ด้านเนื้อหา ด้านวิธีการสร้างสรรค์ผลงาน ด้านสุนทรียภาพ ปัญหา และข้อเสนอแนะในการสร้างสรรค์ผลงาน
2. ศึกษาความเชื่อมโยงในลักษณะทัศนของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องได้แก่ ศิลปินจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน พระภิกษุ ช่างเขียน จิตรกรรมฝาผนังอีสานในปัจจุบัน

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้จะทำการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสำรวจแหล่งข้อมูลในพื้นที่วิจัยด้วยแบบสัมภาษณ์เชิงลึก (Indept Interview) กลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ประกอบด้วย

1. ศิลปินที่สร้างสรรค์งานจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน
  2. พระภิกษุ(เจ้าอาวาส)
  3. ช่างที่เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังอีสานในปัจจุบัน
  4. ผู้นำชุมชนในท้องถิ่น
- การคัดเลือกพื้นที่และกลุ่มตัวอย่างการวิจัย ใช้วิธีการเลือกแบบตามวัตถุประสงค์ (Purposive Sampling) เป็นชุมชนที่ในวัดมีจิตรกรรมฝาผนังอีสาน ประกอบด้วย เจ้าอาวาสวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนังอีสานจำนวน 10 รูป ผู้นำชุมชนจำนวน 9 คน ช่างเขียนจิตรกรรมฝาผนังอีสานในปัจจุบันจำนวน 4 คน และศิลปินที่สร้างสรรค์จิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานจำนวน 7 คน

เครื่องมือการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล คือ ภาพประกอบการสัมภาษณ์ แบบสัมภาษณ์ การบันทึกเสียง การบันทึกภาพถ่าย และการสังเกตอย่างไม่เป็นทางการ มาวิเคราะห์โดยใช้วิธีพรรณนาและรูปภาพ ซึ่งภาพประกอบการสัมภาษณ์ (ชุดที่ 1) และแบบสัมภาษณ์ (ชุดที่ 2)

การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย

1. การเก็บรวบรวมข้อมูลในภาคสนามในพื้นที่ที่กำหนดไว้ ในกลุ่มตัวอย่าง โดยใช้ภาพประกอบการสัมภาษณ์ (ชุดที่ 1) และแบบสัมภาษณ์ (ชุดที่ 2)
2. เก็บรวบรวมข้อมูลบันทึกภาพ และบันทึกเสียงร่วมด้วย

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) นำข้อมูลที่ได้จากแบบการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (Indept Interview) การบันทึกเสียง การบันทึกภาพถ่ายมาวิเคราะห์สรุปโดยใช้วิธีพรรณนาและรูปภาพ

สรุปผลงานวิจัยและข้อเสนอแนะ

1. ด้านเนื้อหา (Content)

ด้านเนื้อหาทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องประกอบด้วย ศิลปิน พระภิกษุ ช่างเขียนและผู้นำชุมชน มีความต้องการตรงกัน ได้แก่ พระพุทธประวัติ ทศชาติชาดก โดยเฉพาะพระมหาชนกและพระเวสสันดร ศิลปินและช่างเขียนต้องการที่ปรึกษาด้านเนื้อหาที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา เพื่อความถูกต้องของพระพุทธประวัติ ทศชาติชาดก โดยเฉพาะตอนพระมหาชนกและพระเวสสันดร พระมาลัย ส่วนเนื้อหาที่เกี่ยวกับวิถีชีวิต และประเพณีนั้น ศิลปินได้สร้างสรรค์ผลงาน โดยได้นำเอาจิตรกรรมฝาผนังอีสานมาประยุกต์ใช้ในงานของตนเอง ซึ่งแสดงว่าศิลปินได้เห็นคุณค่าของงานจิตรกรรมฝาผนังอีสาน พยายามเชื่อมโยงเนื้อหาทั้งในอดีตและปัจจุบัน ในส่วนที่ศิลปินยังไม่ได้เขียนได้แก่ ปรีตนาธรรม และวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นเนื้อหาที่พระภิกษุและผู้นำชุมชนต้องการสร้างสรรค้นั้น ศิลปินและช่างเขียนสามารถทำได้ แต่ต้องมีการศึกษารายละเอียดและมีที่ปรึกษาที่สามารถสร้างสรรค์ผลงานได้เช่นเดียวกันกับเนื้อหาพุทธประวัติ

2. ด้านวิธีการสร้างสรรค์ผลงาน

จิตรกรรมฝาผนังอีสาน มีรูปแบบการสร้างสรรค์ผลงานดังนี้ ร่างภาพ (Sketch) จากรูปกระดาด ต้นแบบ มีลักษณะการเขียนที่ให้ความสำคัญของเส้น (Line) จึงทำให้ภาพมีลักษณะแบน (2 มิติ) สีและอุปกรณ์ที่ใช้ก็มีย่างจำกัดและส่วนหนึ่งได้มาจากวัสดุธรรมชาติในท้องถิ่นของตน ช่างเขียนมีความรู้และเข้าใจในเนื้อหาที่เขียนเป็นอย่างดี และการเขียนภาพมีรูปแบบที่เข้าใจง่าย ตรงไปตรงมา ตลอดจนได้แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนในยุคหนึ่ง เป็นการสร้างสรรค์เพื่อแสดงออกถึงความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา มีคติสอนใจเรื่องผลของการทำความดี และความชั่ว (บาป) ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของงานจิตรกรรมฝาผนังอีสาน

จิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสาน มีรูปแบบการสร้างสรรค์ผลงาน ดังนี้ ร่างภาพ (Sketch) โดยคำนึงถึงหลักกายวิภาค (Anatomy) หลักทัศนียภาพ (Perspective) มีน้ำหนัก (Value) แสงเงา บ่งบอกถึงเวลา เน้นความรู้สึกเหมือนจริง (Realism) แต่ยังคงตัดเส้น (Line) ขอบภาพ รูปร่างรูปทรง

(Shape/Form) ซึ่งยังคงไว้ในลักษณะจิตรกรรมไทย และยังมีการสร้างสรรค์ผลงานที่ทำให้ความสำคัญของน้ำหนัก (Value) ของสีมากกว่าการใช้เส้น (Line) ของกลุ่มช่างเขียนจิตรกรรมฝาผนังอีสานในปัจจุบัน โดยเขียนในลักษณะเป็นผลงานจิตรกรรม (Painting) ทำให้ขาดเอกลักษณ์ของงานจิตรกรรมไทย

การเชื่อมโยงด้านรูปแบบการสร้างสรรค์ระหว่างจิตรกรรมฝาผนังอีสานกับจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานเป็นการนำเอาวัสดุที่มีอยู่ในปัจจุบัน (ที่มีให้เลือกหลากหลาย) มาสร้างสรรค์ โดยนำเอาเนื้อหาเดิมและผสมผสานกับวิถีชีวิต ประเพณีในยุคปัจจุบันก็จะทำให้มีผลงานมีความน่าสนใจมากขึ้น โดยเฉพาะเยาวชนและผู้สนใจทั่วไป

3. ด้านสุนทรียภาพ

จิตรกรรมฝาผนังอีสานมีคุณค่าทางความงามด้านประวัติศาสตร์ แสดงพลังทุ่มเทในการสร้างสรรค์และความศรัทธาของช่างเขียนและชุมชนนั้นๆ อย่างบริสุทธิ์เรียบง่าย เป็นแหล่งศึกษาให้ข้อคิด และเป็นสื่อเพื่อให้เข้าใจในเนื้อหาของพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ซึ่งตรงกับลัทธิความสัมพัทธ์ (Relativism) คือการพิจารณาตัดสินผลงานศิลปะ ต้องตัดสินบนพื้นฐานทางวัฒนธรรมของผลงานนั้นๆ มิใช่ตัดสินตามวัฒนธรรมของผู้ตัดสินเอง

จิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานมีคุณค่าทางความงาม ประกอบด้วยความสามารถทางด้านทักษะ (Skill) ของศิลปินหรือช่างเขียน การนำหลักการทางวิชาการด้านศิลปะมาใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานอย่างถูกต้อง การนำเอาวัสดุที่มีอยู่อย่างหลากหลายเลือกใช้ให้เหมาะสมกับงาน การนำเอาคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังอีสานมาประยุกต์ใช้และผสมผสานกับวิถีชีวิตในสังคมปัจจุบัน แต่ยังคงคุณค่าเอกลักษณ์ของผลงานจิตรกรรมไทยร่วมสมัยอีสานที่ไม่ใช่เป็นการแสดงออกในลักษณะผลงานจิตรกรรม (Painting)

บรรณานุกรม

- จรงค์ พิสุทธิมาน จิตรกรรมฝาผนังวัดกลาง
มิ่งเมือง อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535.
- ดารافر เหมือนดอนอก. เครื่องใช้ในจิตรกรรมฝาผนัง
อุบลสถวัดบ้านยาง ตำบลยาง อำเภอบรบือ
จังหวัดมหาสารคาม. วิทยานิพนธ์ ปริญญา
มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2541.
- เดชา ศิริภาชนัน. รายงานวิจัยการศึกษาผลงาน
ศิลปกรรมร่วมสมัยที่สะท้อนวัฒนธรรม
อีสาน. มหาวิทยาลัยขอนแก่น :
คณะศิลปกรรมศาสตร์, 2545.
- ธีระพงศ์ สารภัญญ์. จิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิม-
วิทยาราม อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น.
วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทมหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2537.
- นิดดา หงษ์วิวัฒน์. ทศชาติชาดกกับจิตรกรรมฝาผนัง
มโหสถชาดก เตมียชาดก มหาชนกชาดก
สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก. กรุงเทพฯ :
แสงแดดเพื่อนเด็ก, 2548.
.....2549 ทศชาติชาดกกับจิตรกรรม
ฝาผนังเวสสันดรชาดก ภูริทัตตชาดก
จันทกุมารชาดก วิรุทธชาดก. กรุงเทพฯ :
แสงแดดเพื่อนเด็ก, 2549.
- ประเทศ ปัจจุจคะตา. จิตรกรรมฝาผนังสิมวัดป่าเรไรย์
บ้านหนองพอก ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน
จังหวัดมหาสารคาม.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2541.
- พิทักษ์ น้อยวังคลัง. คำนิยมไตรภูมิในจิตรกรรม
ฝาผนังอีสาน.
รายงานวิจัยคณะศิลปกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2543.

เพ็ญภา นันทดิลก. จิตรกรรมฝาผนังเรื่อง
มหาเวสสันดรชาดก ลิมวัดบ้านยาง ตำบลยาง
อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2541.

ไพโรจน์ สโมสร. จิตรกรรมฝาผนังอีสาน, การสัมมนา
ทางวิชาการเรื่อง สิ่งแฝงเร้นในจิตรกรรมฝาผนัง
อีสาน 2-4 ธันวาคม 2526.
หน้า 9-10. ภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคม-
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2527.

_____. จิตรกรรมฝาผนังอีสาน,
ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น,
กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2532.

วัฒน์ จุฑะวิภาต. กลุ่มศิลปะ รายงานการสัมมนา
ทางวิชาการเรื่อง การวิจัยทางมนุษยศาสตร์
กับการพัฒนาประเทศ ณ โรงแรมทวาราวดี
รีสอร์ท จังหวัดปราจีนบุรี 26-28 มีนาคม
2547. หน้า 16 คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ
สาขาปรัชญาร่วมกับสำนักงานคณะกรรมการ
วิจัยแห่งชาติ, 2547.

วิรุณ ตั้งเจริญ. ศิลปะร่วมสมัย. กรุงเทพฯ : วิมลอาร์ต,
2527.

วิโรฒ ศรีสุโร. ลิมอีสาน. ภาควิชาพื้นฐานสถาปัตยกรรม
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น, กรุงเทพฯ : เมฆาเพลส, 2536.

สมชาติ มณีโชติ. จิตรกรรมไทย. กรุงเทพฯ : โอเอ
พริ้นเฮาส์, 2527.

สุธี คุณาวิชยานนท์. จากสยามเก่าสู่ไทยใหม่ ว่าด้วย
ความพลิกผันของศิลปะจากประเพณี สู่สมัยใหม่
และร่วมสมัย. กรุงเทพฯ :
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545.

สุพจน์ สุวรรณภักดี. การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัด
สนวนวาริพัฒนาราม บ้านหัวหนอง
ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่
จังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2533.

สุมาลี เอกชนนิยม. ศิลปะจินตทัศน์ : กรณีศึกษา
จิตรกรรมฝาผนังพื้นบ้านอีสาน : ลิมวัดโพธาราม
และวัดป่าเรไรย์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2546.

_____. สุปแต้มในลิมอีสาน
งานศิลปะสองฝั่งโขง. กรุงเทพฯ : มติชน, 2548.
อุดม บัวศรี. วัฒนธรรมอีสาน. มหาวิทยาลัยขอนแก่น
: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2540.

Cleaver, Dale G. **Problems of Value
Judgement Art : An Introduction.**
New York : Harcourt Brace & World,
1966.